

ВЕРБАЛЬНИЙ РИТУАЛ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ 70-х років ХХ ст.

У статті вербальний ритуал розглядається як мовленнєва дія, пов'язана з відповідним доббором слів та організацією їх у певне висловлювання. На основі аналізу текстів партійних документів розглянуто мовні засоби, що сприяють ритуалізації політичного дискурсу тоталітарної доби. В особливу структурну одиницю виділено повтор, визначено його основні типи.

Тема даної статті є багатоаспектною і має вихід у семасіологію, психолінгвістику, когнітивну лінгвістику, структурну лінгвістику. До того ж традиційно ритуал є об'єктом дослідження культурології, етнографії, соціології, антропології і розглядається цими науками як явище культури, як семіотична структура, як «складне символічне утворення», «потужна комунікативна система» [1], як «особлива форма комунікації між людьми і специфічний спосіб регуляції їхніх соціальних стосунків» [2]. Аналіз мови є лише одним з аспектів вивчення ритуалу як культурного феномена або як певного способу поведінки. Беручи за основу представлені визначення ритуалу, спробуємо проаналізувати мовні засоби, що впливають на процес ритуалізації політичного дискурсу 70-х років ХХ ст. Джерелом нашого дослідження є тексти

документів Комуністичної партії [3] зазначеного періоду.

У мовознавчій літературі радянський політичний дискурс (складовою частиною якого є український політичний дискурс) характеризується як ритуальний і визначається як «набір стереотипних, позбавлених реального змісту фраз», «словесний ритуальний обряд» [4]. Йдеться насамперед про семантичні ознаки текстів політичного дискурсу, про його «нульову семантику».

Політика як галузь людської діяльності, що пов'язана з боротьбою за владу, а отже часто з боротьбою за встановлення нових цінностей, нових ідеалів, «породжує і культивує свою сакралізовану мову, свої ритуали, емблеми...» [1]. Ритуал є невід'ємною частиною політичного

життя і представляє собою «стандартизований повтор політично значущих дій, ідеологічно санкціонованих і драматично інсценізованих, з метою регулярного підтвердження й укріплення соціально-політичного устрою» [5]. Ритуал розглядається як надійний спосіб формування стереотипів поведінки, як символічна дія, в якій певна спільнота «проживає» важливі для неї події, культивує «свої», «сокровенні» цінності. Політичний ритуал стає надійним засобом закріплення однодумства, «умовних рефлексів лояльності до влади» [6].

Комунікативно-регулятивна функція ритуалу найбільш виразняється у тоталітарній державі. Тоталітарна влада прагне замінити всі форми свідомості ідеологією (політичною міфологією), котра є найефективнішим засобом формування однастайності думок, «впливу на колективне несвідоме, найбільш глибинну, неконтрольовану частину людської душі» [7], для чого встановлює цілу низку масових обрядів, які «посилюють одноманітність, монументальність і колективізм тоталітарного способу життя» [5]. В такий спосіб влада закріплює та всіляко заохочує дотримання ритуалу як основної поведінкової форми в усіх сферах суспільного життя й, зокрема, в мовній.

Проблема ритуалізації мовної поведінки в комуністичному суспільстві може становити значний інтерес для дослідження. В умовах уніфікації мовного простору людина приречена висловлюватись так, як висловлюється партійний секретар, дублювати його слова й конструкції, його мову, а отже і його думки, навіть у тих сферах, які без творчого самовираження не існують, скажімо, наука чи мистецтво. Достатньо зауважити, що кожна наукова стаття, наукова праця зазначеного періоду починається з покликань на рішення останнього партійного пленуму або з'їзду, супроводжується цитатами з текстів-виступів партійних керівників.

Отже, мовна поведінка в тоталітарній державі набуває ритуальних ознак, що дає підстави говорити про вербальний ритуал за часів тоталітарної держави. Для аналізу вербального ритуалу українського радянського політичного дискурсу (далі - ВР УРПД) приймемо таке визначення: вербальний ритуал - це мовленнєва дія, пов'язана з відповідним підбором слів та організацією їх у певне висловлювання.

Погляд на політичний ритуал як на обрядове дійство дає підстави виділити в його структурі вербальний компонент. Вербальний компонент є одним з основних структурних елементів ритуалу. В політичному ритуалі вербальний компонент виконує роль своєрідного мовного коду,

прочитання якого дозволяє пізнати не лише суть політичного життя країни, а й закономірності поведінки й мислення людини, її основні світоглядні орієнтири.

Тексти партійних документів - традиційні тексти політичного дискурсу, ритуальність яких є подвійною: з одного боку, вони виконують роль структурного компонента політичного ритуалу (причому основного, без якого сам політичний ритуал є неможливим), з другого - дані тексти вже є ритуалом, процедура і спосіб донесення яких до реципієнта розгортається в ціле ритуальне дійство, що створює враження священної непорушності сказаного і, відповідно, істинності щодо об'єктивної реальності та неминучості досягнення бажаного результату. Зміст тут не відіграє ніякої ролі. Це одна з ознак ВР, в ньому важливою є участь, а не розуміння. Бо зміст ритуалу розуміється буквально. Ритуалізоване використання даних текстів передбачало їх публічне зачитування керівником партії (держави), котрий називався (як завважила О. Забужко, по-родоплемінному) вождем. (Наявність даної номінації є ознакою ритуальної функції керівника у тоталітарній державі.) За визначенням Р. Ленуара, момент виголошення промови перетворюється на «ритуалізований акт, свого роду молитву, яка промовляється зовсім не для того, щоб бути почутою. Така промова не обговорюється. Це сам соціальний порядок, що став промовою. Вождь володіє монополією на легітимне слово...» [8].

У виголошенні тексту важливе значення відводиться інтонуванню, ритмомелодійній організації тексту, а особливо голосу, який у політичному дискурсі тоталітарної доби завжди командний, жорсткий, впевнений, безапеляційний, що надає високого авторитету сказаному (див. статтю Г. Є. Крейдліна «Голос влади и глас народа») [9].

З цієї точки зору процедура виголошення даних текстів пов'язана з давнім магічним досвідом навіювання, технікою словесно-ритмічного впливу. Тому дані тексти можна розглядати як своєрідний «ритуал у ритуалі», тексти навіювальні, як тексти-замовляння, що використовувались не лише у відповідних «офіційних ситуаціях», а й проникали в усі сфери духовного життя суспільства - науку, мистецтво, літературу.

Мовний ритуал УРПД характеризується чіткою структурою, стереотипними словесними формулами, словесно-виражальними засобами, за якими мислиться магічна дія, програмується відповідний тип поведінки.

Вербальний ритуал даного історичного періоду може бути представлений єдиним текстом,

цілісність якого забезпечує вивіреним політичний лексикон і сталість синтагматичних зв'язків. Неваріативність синтагматичних зв'язків приводить до своєрідної «редукції» значення, спрощення семантики, аж до «нульової», консервує ідеологізований контекст, що стає умовою всіх лексико-семантичних трансформацій у політичному тексті радянської доби.

Словосполучення *справа партії, лінія партії, завоювання соціалізму, працювати по-комуністичному, зразкове комуністичне місто, масштаб наших звершень, в ім'я миру і щастя, розгорнулося соціалістичне змагання, великий союз серпа і молота* позбавлені предметної та понятійної співвіднесеності, а тому виконують лише знакову функцію. Обмеження парадигматично-синтагматичних зв'язків дає підстави розглядати ВР УРПД як текст найвищого знакового рівня, в якому представлена строга підпорядкованість знака означуваному. А тому мовні знаки, представлені в текстах партійних документів, крім номінативної, наділені ще й ритуальною (сакральною, магічною) функцією. Тексти партійних документів наближаються до аналогічних знакових текстів - релігійних молитов, народних заговлянь.

Розгляд семіотичних конструкцій дає змогу зробити висновок про семіотичні особливості ритуальних текстів тоталітарної доби, в яких семантика виконує лише прагматичні завдання. Семантика даних текстів відображає не соціальну реальність, не об'єктивні явища та процеси, а основні «ідейні» міфи радянського суспільства, міфологізовану свідомість радянської людини.

У структурі вербального ритуалу традиційно виділяється «сакралізована» лексика - лексика, що є надзвичайно важливою для даної спільноти і, відповідно, володіє високим ступенем оцінності. Це передусім ідеолексеми (слова-фетиші): *Ленін, марксизм-ленінізм, більшовик, комунізм, комуніст, комуністична партія, революція*.

Головна ознака ритуалу-символічності. «Саме в цій ознаці фокусується специфіка ритуалу як комунікативного і як регулятивного механізму» [2]. Наявністю символів забезпечується дієвість тексту [10].

Розгляд ритуалу з семіотичних позицій - в якості знакового утворення й способу комунікації є, на наш погляд, перспективним шляхом розкриття специфіки символічного значення в політичному тексті. До того ж розкриття специфіки символу пояснює психологічні механізми формування ритуально-знакової поведінки в тоталітарному суспільстві.

Для цього використаємо загальноприйнятту традиційну схему «знак - значення - об'єкт», «знак-символ» - «об'єкт, що символізується», кожен компонент якої у структурі ритуалу ніби роздвоюється, набуваючи різних характеристик, залежно від того, в якому аспекті його розглядати - семантичному чи прагматичному. Не зупиняючись детально на механізмі утворення символічного значення в політичному дискурсі (див. Сарингулян К. С. Очерк семиотической характеристики ритуала [2]), зазначимо, що в політичному тексті утворення символічних значень є невмотивованим, довільним, через те що в ролі символізованого об'єкта виступають абстрактні значення (у символі УРПД втілюються соціальні й політичні ідеї). Тому більшість символів є штучними (утворюються без опертя на конкретний образ) (за класифікацією Арутюнової). У цьому випадку уподібнення ритуального символу об'єктові відбувається через залучення асоціативних зв'язків людського мислення, завдячуючи актуалізації яких, виникає, за висловом К. Сарингулян, «метафорична аналогія між позначуваним і формами його вираження» [2]. Так процес перетворення ключових понять УРПД 70-х років пов'язаний з актуалізацією асоціативних зв'язків, що виникають на основі таких понять: «сім'я», «будівництво», «рух» (останнє можна розглядати як структурний варіант метафори шляху): *сім'я народів-братів, братня соціалістична країна, розгортається комуністичне будівництво, великий крок вперед, потрібний і важливий крок, хід комуністичного будівництва* тощо.

Проте у текстах партійних документів наявні конструкції, у яких зв'язок з образом не втрачений: *перемога Жовтня, теплі слова, нові великі кроки*.

Символізація значень в текстах партійних документів часто представлена експліцитно: *Батьківщина - символ миру, його ім'я (Леніна) - символ нового часу, червоний галстук став революційним символом єднання комуністів, комсомольців і піонерів...*

Ще один спосіб утворення символічного значення в УРПД - засіб вторинної номінації через відношення тотожності: *комсомол - вірний помічник партії, школа - кузня знань, кіно - впливова сила суспільного розвитку, ВЛКСМ- колективний вожак юних піонерів* тощо. Утворення символічних значень доповнюється персоніфікованими значеннями: *ЦК впевнений, ЦК дає вказівку, партія веде, вказівка спрямовує, план визначає та ін.* В УРПД символізувалися передусім суспільно-політичні поняття: *комунізм, ленінізм, комуністична партія, Велика Жовтнева соціалістична революція* тощо.

лістична революція, робітничий клас; назви офіційно-ділових документів: план, директива, вказівка, резолюція. У символізованих значеннях втілюються основні ідеї тоталітаризму. Слово, перетворюючись на символ, набуває визначальної для людей, колективу функції, що жорстко диктує модель поведінки й вибір життєвої позиції. Н. Арутюнова характеризує символ як концепт, наділений владою. «Символ не комунікативний, основна його функція імперативна» [10]. Чим більша влада символу, тим більше вивітрювання значення. Насичення тексту символічними значеннями виявляє певний ступінь агресії щодо людини. Отже, тексти УРПД є текстами з вивіреною семантикою, а з точки зору прагматики їх можна кваліфікувати як тексти агресивні.

Символічні значення, кліше вступають у певні семантичні відношення, тобто утворюють семантичну парадигму. Ця парадигматичність виявляється в активній варіантності й синонімічності слів і словосполучень: *комуністичне будівництво - комуністичне творення; партія - комуністична партія - наша партія - рідна партія - бойовий авангард усього радянського народу - провідна сила революційних перетворень; наша держава - наша радянська Батьківщина — наша соціалістична Батьківщина - перша в світі країна соціалізму; даліше підвищення (поліпшення, прискорення) темпів зростання продуктивності праці* тощо.

Характерною рисою ВР УРПД є повтори. Повтор виступає основною структурною одиницею ВР УРПД. Повтор представлений на всіх рівнях тексту, що дає можливість його типологізувати: *Чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку - комунізму, тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави.* (На 40 слів 9 слів з семою руху) Або ще один приклад: *Знайте і запам'ятайте; в будь-який час і в будь-який момент ми з вами, ми на вашому боці. ми на боці соціалізму, на боці праці, миру й інтернаціонального братерства трудящих.*

У системі ВР УРПД виділяємо такі види повторів:

- лексичні (повтор одного й того самого слова): *все більше й більше, все краще й краще, змінюється і змінюється на краще, тисячі й тисячі конкретних справ;*
- семантичні (повтор однієї й тієї ж семи, що приводить до утворення словосполучень дубльованої семантики, семантичних дубле-

тів): *даліше підвищення, значне збільшення, далі вперед, просування вперед, вища стадія;*

- словотвірні (повтор спільнокоренових слів): *комсомол - комсомольський, комунізм — комуністичний, Ленін — ленінський, ради - радянський, робітник - робітничий, виконання й перевиконання;*
- словотвірні в межах синтагми (зі зміною граматичних ознак слова): *значно збільшити - значне збільшення, глибоко вивчати — глибше вивчення, широко висвітлювати - ширше висвітлення;*
- синтаксичні: *казати більш образно - образно кажучи.*

Роль повтору також відіграє перерахування однорідних об'єктів. Слова, різні за семантикою, сприймаються як синонімічні, як повтор одного й того самого слова: *інтересам свого підприємства, району, області, республіки, всієї своєї Батьківщини; нові заводи, фабрики, житлові квартали, селища і цілі міста* тощо. Такий вид повтору деталізує текст і водночас робить його універсальним.

Повтор забезпечує найрізноманітніші структурні модифікації конкретного виразу, що ще більше розвиває зміст і підсилює магічність вислову. Повтор у структурі УРПД є не лише стилістичною і структурною одиницею, а й засобом постійного, регулярного емоційного нагнітання, збудження й навіювання необхідних владі ідей, засобом, в якому реалізується основна прагматична ціль - тотальний вплив на масову свідомість з метою змінити її.

Частотність вживання, різноманітність повторюваних мовних одиниць дає підстави говорити про спільність даних текстів із текстами народних замовлянь (вербальної магії), хоч це питання потребує ще свого всебічного вивчення.

Повтори, перерахування цементують тексти партійних документів у єдине ціле, з якого не можна випустити жодного слова, не можна його змінити чи переставити. Такий ритуалізований текст постає надзвичайно сконденсованим, кожне слово в ньому має впливати в порядку його виголошення. В такий спосіб мовний ритуал виконує функцію контролю над незмінністю загальної парадигми смислів, встановлених владою.

Вербальний ритуал УРПД містить такі обов'язкові структурні елементи: вокативи («товариші», «шановні товариші») на початку тексту і найрізноманітніші гасла наприкінці («Хай живе..!», «Слава...!»). Гасла виконували не лише спонукальну функцію, а передусім магічну (надприродний вербальний вплив на об'єкт), фор-

мували певну модель світу, яку М. Левін визначив як «гасловий універсум» [11].

Мова політичного ритуалу тоталітарної доби характеризується величезною кількістю аббревіатур, складноскорочень. Наявність подібних конструкцій М. Маковський вважає одним з видів мовних табу і тлумачить як прояв словесної магії [12]: ЦК, КПРС, ЦККПРС, СРСР, УРСР, комсомол, колгосп, ВЦСПС, ВЛКСМ, ЛКСМУ.

ВР постає у незмінній формі. Семантичний зв'язок слів організовує лексику в текстах УРПД так, що вона є закритою цілісною системою. Виразниками такої цілісності виступають однотипні моделі сполучуваності, звертання, слова-констатації, повтори, однорідні члени речення, за допомогою яких формалізується зміст, утаємничується його сутність, підсилюється магічність окремих образів, часу, місця проведення обряду.

У мовному ритуалі УРПД представлено такі типи відношень між структурними одиницями:

- тотожність: *нова ера в історії людства – ера переходу від капіталізму до соціалізму, соціалістичне змагання – ефективний метод підвищення продуктивності праці;*
- метафоризація значень: *армія комуністів, великі цілі, могутня хода, величезні родовища, безмежний простір;*
- гіперболізація значень: *сила мільйонів, тисячокий контроль громадськості, мільйонні загони і т. п.*

Найбільшою спонукою в ритуалі є емоційні переживання. Насиченість окличними інтонаціями поєднується з наказовими формами дієслів: *честь і слава..!, хай живе..!, будьте гідни-*

ми.., ширше пропагуйте, глибше вивчайте... Імперативні дієслова *підніmemo, виконаємо* також виконують функцію наказу. А це надає текстові вольового звучання.

У вербальному ритуалі, представленому в текстах партійних документів, можна виділити лексико-семантичні групи часу, простору (місця) з повним переліком їх «предметного складу»: *кожне місто, колоне село – вся Радянська країна; кожен район, кожна область, колена республіка* тощо. Такі списки-номінації містять перелік усіх частин простору, географічних об'єктів, підвищують їх сакральний статус.

Величезна кількість концептів-символів, наявних в аналізованих текстах, може трактуватися як намагання замінити традиційну систему світобачення новою, універсальною, нав'язати нову систему цінностей, створити новий світогляд, нову людину. Сам політичний ритуал у тоталітарному суспільстві можна розглядати як модернізацію чародійства, де слова, текст набувають особливого сакрального значення, здатні змінювати світ. Тексти партійних документів є зразками сакральних текстів, своєрідних замовлянь, фоносемантичною суттю яких є магічний вплив слова.

Ритуал – ідеальна основа для творення міфу [13]. В системі даних ритуальних висловлювань легко створюються політичні міфи та стереотипи, що руйнують традиційні зв'язки між реальними об'єктами, породжують неіснуючі процеси та явища, поєднують дійсність з вимислом, вносять хибні відношення в реальну картину соціальної дійсності.

1. Студії з інтегральної культурології. Ritual. Спец, випуск «НЗ» № 2.-Львів, 1999.
2. Сарингулян К. С. Очерк семиотической характеристики ритуала II Семиотика и проблемы коммуникации.- Ереван, 1981.
3. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК - К.: Політвидав України.- 1982.- Т. 11; 1983.- Т. 12; КПУ в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т.- К.: Політвидав України.- 1976.
4. Масенко Л. Т. Мова і політика.- К., 2001.- С. 38.
5. Политология. Краткий словарь II Под ред. В. Н. Конолова.- Р.-на-Дону, 2001.
6. Потятинник Б., Лозинський М. Патогенний текст.- Львів, 1997.
7. Леонова Л. Політичний міт II «I»,- Львів, 2003.- Ч. 30.

8. Лемуар Р. Социальная власть публичных выступлений. Выступление как стратегия // Поэтика и политика.- СПб., 1999.-С. 170.
9. Крейдлин Г. Е. Голос власти и глас народа // Мова тоталітарного суспільства.- К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, Інститут української мови, 1995.
10. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.- М.: Языки русской культуры, 1999.
11. Левин М. Ю. Избранные труды. Поэтика. Семиотика.- М., 1998.
12. Маковський М. М. Семиотика языческих культов. (Мифопоэтические этюды) // Вопросы языкознания.- М., 2002.-№ 6.
13. Топоров В. И. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках.-М., 1988.

O. Kalynovska

THE VERBAL RITUAL IN THE UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE OF 1970s

In this article the verbal ritual is considered as a speech action connected with corresponding choice of words and their organization into a certain utterance. Based on the analyzing text of party documents. Analysing texts of party documents the author considers language means that concurred ritualization of political discourse during the totalitarian epoch.

Repetition is shown as a special structural unit of a verbal ritual and its main types are given.